

מתוך חוות-הדעה של השופטים על עבודת הדוקטור של נרי אריאל

מסמך לתיקון/תגובה

שופט 1:

נרי אריאל כתב בהנחייתי עבודת דוקטור שכותרתה "שרידים מספרות הגאונים בערבית-יהודית: קווים לדמותה ולמחקרה של סוגת 'ספרי הדרכה לדיינים' ". כפי שמשמע מן הכותרת, מטרת העבודה הייתה לחקור נתח מסוים מן הספרות הכתובה ערבית-יהודית של גאוני בבל – ולמעשה, כפי שיוסבר להלן, היא השיגה תוצאות אף מעבר לכך. ספרות הגאונים מהווה חוליה חשובה ביותר בתולדות הספרות הרבנית אבל מחקרה מונח באופן יחסי, ואותם חלקים מספרות זו הכתובים בשפה הערבית-היהודית הם המונחים ביותר. הכוונה היא בראש ובראשונה לחיבורים המונוגרפיים, העוסקים בתחומים הלכתיים נבחרים, שחיברו כמה מאחרוני הגאונים בשפה זו. בגלל ירידת קרנה של המרכז הבבלי לקראת סוף תקופת הגאונים ולאחריה והמעבר של מרכז הכובד של העולם היהודי לאזורים באירופה שבהם לא השתמשו בשפה הערבית, חיבורים אלו נעלמו כמעט כליל מן האופק – למעט חיבורים בודדים שזכו להיתרגם לעברית – והם הגיעו לידינו בצורה מקוטעת, בעיקר בזכות גניזת קהיר. מחקרים דורש, מלבד שליטה בתכנים של הספרות התלמודית וספרות הגאונים ובשפה הערבית-היהודית, התמצאות יפה באוספי הגניזה ובדרכי הטיפול בקטעים ששרדו בהם, לעתים קרובות בצורה לקויה ואף לקויה מאוד. החוקרים העומדים בכל הדרישות הללו מעטים ונרי הוא אחד מהם.

נרי בחן בעבודה זו עשרות קטעים מגניזת קהיר הכתובים ערבית-יהודית והעוסקים באופן שיטתי בדינים הקשורים לחובות הדיינים ולדרכי פעולתו של בית הדין. רוב הקטעים שנבדקו זהו כשייכים לאחד משני חיבורים מונוגרפיים שנכתבו על ידי שניים מאחרוני גאוני בבל, רב שמואל בן חפני גאון סורא וחתנו רב האי בר שרירא גאון פומבדיתא. קיומם של החיבורים היה ידוע ואף פורסמו בעבר קטעים מעטים ששרדו מהם, אבל העבודה של נרי שינתה את פני התחום, בעיקר בנוגע לחיבורו של רב האי, כמו שאפרט להלן. מר אריאל אף זיהה מספר קטעים אחרים כשרידי העתקות של חיבור מאוחר יותר, טב אלנפוס ("רפואת הנפשות"), שמחברו רב יוסף בן יהודה נ' עקנין פעל במחצית השנייה של המאה ה"ב ובראשית המאה ה"ג לספירה. העבודה של נרי מבוססת על העתקה מדויקת של קטעי הגניזה (ובנוגע לחיבורים השני והשלישי, אף של כתבי יד שמקורם מחוץ לגניזה) ותרגומם לעברית, בליווי הערות רבות ומפורטות, ובכלל זה רישום מוקפד של שינויי הנוסח כאשר קיימת חפיפה בין שני כתבי יד או יותר.

גוף העבודה מחולק לשלושה פרקים, שכל אחד מהם מוקדש לאחד משלושת החיבורים הנזכרים לעיל, ואלו מסודרים לפי סדרם הכרונולוגי המשוער. הפרק הראשון עוסק בשרידי ספרו של רב שמואל בן חפני, לואזם אלהכאם (חובות הדיינים). במקרה זה החומר החדש שהתווסף על הידוע במחקר מקדמת דנא אינו מרובה בכמותו אבל הוא מעניין באופיו: קטע המכיל מספר עמודים ושייך ככל הנראה להקדמת החיבור, שעד עכשיו לא זוהו שרידים ממנה.

הפרק השני, המהווה את רוב בניינה ורוב מניינה של העבודה, מוקדש לחיבורו של רב האי גאון, אדב אלקצ'א (שתרגם באופן לא לגמרי מדויק "מוסר הדיינים"). בנוגע לחיבור זה ניתן לומר שפנים חדשות באו לכאן: אם עד עתה היכרנו שרידים דלים בלבד מן החיבור – בעיקר מכלי שני שהביא את תוכנם בתרגום לעברית – כעת, הודות לעבודתו החרוצה והזהירה של מר אריאל, מצויים בידינו קרוב לארבעים קטעים ששרדו מאחד עשר כתבי יד שונים (הקטעים ששרדו מעשרה כתבי יד נמצאו בגניזה ודפים מכתב יד אחד מחוץ לגניזה). אלו מאפשרים לשחזר חלק ניכר מאוד מן החיבור המקורי. החיבור כלל 23 פרקים; בעבר פורסמו שני קטעים שתורגמו לעברית בימי הביניים ושויכו לחיבור זה בהשערה סבירה ואילו כעת, בעקבות עבודתו של מר אריאל, יש בידינו שני פרקים לפחות (ה, כג) כמעט בשלמותם, חלקים ניכרים של עשרה פרקים נוספים שניתנים לזיהוי (א, ב, ד, ו, י-יז, כב), וככל הנראה שרידים חשובים ממספר פרקים שמקומם בין פרק יד ובין פרק כב.

בפרק השלישי נידון כאמור פרק העוסק בחובות הדיינים מתוך חיבור מתקופה מאוחרת יותר ("רפואת הנפשות"), של יוסף בן יהודה ׳ עקנין. חיבור זה טרם פורסם והחוקרים מיעטו לעסוק בו. מר אריאל גילה שמספר קטעי גניזה, שבמבט ראשון אפשר היה לייחסם לאחד משני חיבורי הגאונים הנ"ל, שייכים לאמתו של דבר לספר זה שנתחבר יותר ממאה שנה אחרי תום תקופת הגאונים. כתב יד כמעט שלם של החיבור, שמקורו מחוץ לגניזה, נמצא בספריית הבודליאנה באוקספורד, ובעבר פורסמו שלושה פרקים מתוכו. נרי מצא ששלושה קטעי גניזה שלכאורה ניתן היה לזהותם כשרידים של אחד החיבורים הגאוניים העוסקים בתחום של חובות הדיינים, הם שרידים משתי העתקות של פרק כו מתוך חיבור זה, ובפרק השלישי של הדיסרטציה הוא ההדיר את הפרק על פי כתב אוקספורד, תוך השוואה לקטעי הגניזה, תרגם אותו לעברית והוסיף עליו הערות.

העבודה של נרי אריאל מהווה תרומה של ממש להכרת הספרות הערבית-היהודית של ימי הביניים בתחום ההלכה, והיא ראויה לזכות אותו בתואר דוקטור לפילוסופיה מטעם האוניברסיטה העברית.

עבודת הדוקטור של מר נרי אריאל 'שרידים מספרות הגאונים בערבית יהודית: קווים לדמותה ולמחקרה של סוגת ספרי הדרכה לדיינים' מקיפה שלושה פרקים בנוסף למבוא ולסיכום. הראשון, שרידים מן 'כתאב לואזם אלחכאם לרב שמואל בן חפני. השני, שחזור חיבורו של רב האי גאון כתאב אלקצ'א (כולל נספחים: קטעים שמיקומם בחיבור טרם הוברר וקטעים מחיבורים עלומים נוספים) השלישי, פרק ב'הנהגות הדיינים מתוך חיבורו של יוסף נ' יהודה נ' עקנין אלברצלוני. עבודת הדוקטור היא המשכה של עבודת המוסמך שנעשתה בחוג לתלמוד ולהלכה בחוג לתלמוד.

בעבודה הדוקטור מר נרי אריאל נטל על עצמו משימה חשובה לאתר ולהות קטעים חדשים השייכים לחיבורים ידועים ועלומים מסוגת ספרי הדרכה לדיינים. מאמציו נשאו פרי מרשים. הוא הצליח לאתר כששים שרידים טקסטואלים מן הגניזה הקהירית מסוגה זו, לחבר בין רוב הקטעים, הוליה לחוליה, ולצרפם זה לזה ליחידות טקסטואליות גדולות יותר. ביניהם הוא זיהה שריד מההקדמה מחיבורו של רב שמואל בן חפני 'כתאב לואזם אלחכאם', ומספר דפים נוספים מהחיבור, שיחזר את מרבית חלקי חיבורו של רב האי 'כתאב אדב אלקצ'א' שהוא לב מחקרו ותרומתה העיקרית של העבודה וכן חמשה קטעים מתוך החיבור רפואת הנפש לרב יוסף בן יהודה אבן עקנין אלברצלוני.

מטרתו העיקרית של החיבור היא להעמיד מהדורה ביקורתית לחיבורי הגאונים המאוחרים אשר כתבו בסוגה זו 'ולהידרש לעניינים הלכתיים ומשפטיים, ספרותיים-מבניים והגותיים-תאולוגיים העולים מן הקטעים ואשר מושתתים על מצע פילולוגי-היסטורי'. מתחת ידיו של המחבר יצאה הדרת טקסטים משובחת. המחבר הראה בקיאות בספרות המקורות ובספרות המחקר הגיע לכל פינותיה והילך בבטחה בשביליה והצליח לעמוד יפה במשימה שהציב לפניו. הוא התמקד במחקרו בעיקר בשלושה צירים: האחד, מלאכת התרגום מערבית - יהודית לעברית באופן ראוי ומדויק שבה הראה מר אריאל בקיאות רבה בשפה הערבית - יהודית תוך שימוש שיטתי בקשת רחבה של מילונאות ערבית וערבית - יהודית על כל צעד ושעל. בעיקר השתמש במילונים של 'בלאו ומ"ע פרידמן'. השני, הוא הצליח לעיתים להשלים חללים שאינם ברורים או חסרים בטקסט שלפניו. הראה, בין היתר, יכולת מרשימה של ניתוח פילולוגי ולשוני דקדקני שכלל גם ביאור מושגי משפט שמקורם בספרות ההלכתית הערבית ולא השאיר מושג שלא העיר עליו ועל משמעותו. השלישי, דן באופן מעמיק ויסודי במקורות התלמודיים של החיבורים ובנוסחאות התלמוד בחיבורי הגאונים. הדיון התלמודי ופרשנות הסוגיות התלמודיות נעשה במיומנות ובשיקול דעת זהיר.

המחקר שלפנינו על כל היבטיו מרשים ביותר. המהדורה שמר נרי אריאל העמיד היא באיכות גבוהה ובהחלט היא מזכה את מר נרי אריאל כראוי לקבלת תואר דוקטור בפילוסופיה

המחבר העיר שבעתיד הוא מתכוון להמשיך במחקרו בסוגה זו ולהלן מספר הערות שיוכלו לסייע לו במחקרו העתידי.

א. רוב הערותיו המלומדות של המחבר הן בדרך כלל פרטניות ורצוי לפרוס תמונת רוחב מלאה יותר של מסקנותיו שיקללו בין היתר דיון בזיקה בין החיבורים שבהם דן וביניהם לספרות הלכתית מאוחרת יותר, כגון משנה תורה לרמב"ם (ראה למשל עמ' 142 הערה 8; עמ' 163 הערה 240; עמ' 198 הערה 631) עמ' 199 הערה 634; עמ' 210 הערה 715) וכן בין החיבור הנוכחי לחיבורי אחרים של אותו גאון (עמ' 213 הערה 733) ולהתייחס גם לתשובות הגאונים העוסקות באותם נושאים. (כגון בעניין שאין לשמוע בעל דין קודם שיבוא בעל דין חברו (עמ' 82 ובעמ' 150 הערה 84) ראה תשובת רב שרירא ורב האי אצל ש' אסף, תרפ"ז סימן ג.

ב. כמו כן רצוי לסכם את ממצאיו עד כה בנוגע למבנה המונוגרפיות ההלכתיות של הגאונים (ראה למשל עמ' 197 הערה 625; עמ' 199 הערה 634; עמ' 207 הערה 700), מקורותיהם, המתודולוגיה בה נקטו הגאונים ויחסם של החיבורים זה לזה וכן לסכם את חידושיהם ההלכתיים האפשריים ודרכי פרשנותם לסוגיות התלמודיות (ראה עמ' 107 הערה 443 או עמ' 144 הערה 26; עמ' 149 הערה 67; עמ' 172 הערות 191-190); עמ' 179 הערה 413; עמ' 180 הערה 427; עמ' 181 הערה 431; עמ' 186 הערות 497, 501; עמ' 194 הערה 594; עמ' 196 הערה 616; עמ' 210 הערה 718 ובסתימתם מנוסחאות התלמוד

(ראה למשל עמ' 105 הערה 420 וכן הערות 483, 475, 486; עמ' 114 הערה; עמ' 151 הערה 94; עמ' 167 הערה 277; עמ' 182 הערה 450; עמ' 153 הערה 462; עמ' 189 הערה 527; עמ' 198 הערה 629 ועוד. כן היה רצוי לרכז את ספקותיו על זיהוי המחברים ראה למשל עמ' 113 הערה 502; עמ' 117 הערה 522.

ג. מתבקשת השוואה לחיבורי הלכה מוסלמים מאותה סוגה שהיו נפוצים באותה תקופה. עיין בהם היה בו לסייע בפרשנות לחיבורי הגאונים, בעיקר בכל הקשור להבהרת מושגים משפטיים, לתכונות הדיינים ולדרכי ניהול המשפט, ולעיתים אף להשלמת חסרים בטקסט. (כגון בעמ' 67 שורה 2 ההשלמה המתבקשת 'אלאמר באלמערוף ונהי אל מנכר' מוטיב שכיח בספרות ההלכה המוסלמית). וכן אולי בעמ' 113 בשורות 17 18 הגאון ככל הנראה משתמש במטפורה המקובלת שורש וענף. המחבר ער לצורך בהשוואה זו (ראה עמ' 174 הערה 353 וראה גם מה שהעיר בעמ' 208-209 הערות: 709 710).

ד. לדעתי ניתן לנתח טקסטים משפטיים הלכתיים לאור תאוריות משפטיות מודרניות כגון השיטה אדורסרית לעומת האינקוויזטורית ואין בזה אנרכיזם, כדברי המחבר, אלא סיוע לביתוח והבנת הזרמים הרבניים. מעניינות השאלות שבהן נגע המחבר בקצרה כגון: האם קיים מעבר משיטה קזואיסטית לנורמטיבית (ראה למשל עמ' 186 הערה 501) או שימוש בלוגיקה ספרותית (עמ' 197 הערה 623). אולי יש לציין בין היתר לתופעה המאפיינת את כתיבת הגאונים שכורכת יחדיו דיונים פרוצדוראליים וסובסטנטיביים.

ה. רצוי לערוך רשימת מושגים משפטיים (גלוסרי) ששכיחים בחיבורים כגון: אג'מאע, אג'תהאד, תקליד, צחה, מפתי (וההבדל בינו לחכאם) פתאוי, ג'ט'ר, תחכים, וכלי, מצלחה או אחכאם אלצליחה, אצל או אצול, חג'ה, חילה, אמלאך ועוד רבים אחרים ולתת באור קצר על משמעותן ומופיעיהן בטקסטים הנידונים.

ו. המחבר מעיר יפה על היסודות העבריים בערבית יהודית (ראה עמ' 107 הערה 443) אולי כדאי להעיר גם על אותם מקומות שבשטף השפה הערבית יהודית המחבר משתמש, ולא בכדי, במושגים תלמודיים.

ז. כדאי להפנות למחקרים שדנו בעקרונות הלכתיים המזכירים בחיבורים כגון 'אין לדין אלא מה שעיניו רואות'; 'שודא דדיני'; טעות בדין; 'תוקע עצמו לדבר הלכה'; מלקות (מאמריהם של חנינה בן מנחם, יוסי דוד, חיים כהן, אביגדור אפטוביצר ואחרים).

ח. זוטות קטנות בנוגע לציונים ביבליוגרפיים: גרינברגר שנזכר פעמים ספורות לא נמצא ברשימה הביבליוגרפית. כנ"ל, דומב, שיר הדין. במספר מקומות נפלו שגיאות דפוס: עמ' 91 הערה 235 צריך להיות 'שזה'. בעמ' 111 שורה 11 צריך להיות אלבראה ולא אלבדאה. כפילות: ראה עמ' 111 הערות 493, 494 והשווה עמ' 197 הערות 618-620. בעמ' 173 סוף הערה 347 האות ד מיותרת. בעמ' 174 הערה 354 לא ירדתי להבדל בין 'קנוניא' ל'קנוניה'.

ט. בעמ' 159 הערה 198 היה מן הראוי להפנות לדיוני על שבעת אישה וישיבת בעלי דין (ראה ספרי האנגלי וכן מאמרי על חרם סתם); וכן היה מקום להפנות למאמרי על המצרות ועל הערבות בחיבורי הגאונים שבהם דנתי בזיקה בין המונגרפיות ההלכתיות של הגאונים להלכות הרמב"ם במשנה תורה.

י. דומני שיש מקומות שחסר בהם תרגום מהשפה הערבית (ראה עמוד 89 שורות 11-12; והתרגום בעמ' 169; עמ' 97 שורות 93-95; עמ' 103 ליד הערה 397; עמ' 113 שורה 15; עמ' 118 שורות 8; בעמ' 158 שורה 18 תרגם 'זהו שקר' היכן במקור?.

כמוכן שאין בהצעות – הערות אלה כדי לפגוע בעבודתו המחקרית היסודית, המעמיקה והמרשימה של מר נרי אריאל. הוא בהחלט ראוי לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה.

בעבודה זו, נרי אריאל השיג רבות. הוא אסף בדייקנות רבה, שחזר ופירש, ובכלל פורס בצורה מובנת וסבירה בפני הקורא שלשה קונטרסים של חובות הדיינים או סדרי הדרכה לדיינים ע"פ קטעים המפוזרים בגניזת קהיר. בכמה מקרים הוא מתקן את זהות הקטעים מכפי מה שחשבו במחקרים קודמים אך במקרים רבים הוא זה שמצא וזיהה וצירף את החומר הרלוונטי. זיהוי והסבריו על כך הם בדרך כלל מאוד משכונעים. כמו כן, הבנותיו על פי הספרות התלמודית והרבנית נראות סביר על אף שכמונן אפשר לפעמים להציע מקור נוסף או אחר. אבל שוב, איכות העבודה גם בתחום הזה היא מאוד גבוהה.

ואמנם, מה שקצת חסר כאן לדעתי (ודוקא מכיון שהעבודה הטסקטואלית בעבודה זו היא ברמה כל כך גבוהה) הוא הנסיון לתאר את גיורת הספרים שהעבודה הזאת ממקודת בה בצורה יותר כללית וגם משמעותית. יש כמה מלים בנושא הזה גם במבוא וגם בסיכום (הקצרים), אבל לדעתי יש לצרף לכל הפחות כמה עמודים לנושא הזה בנפרד. ברור שכל מי שיתעניין בעבודה זו יצטרך כבר לדעת משהו על הספרות הגאונית בנושא. אבל להשליך אפילו את הקורא המנוסה לתוך הים (הנורא מעניין ומסקרן) של הטקסטים האלו מן הגניזה, עם כל השחזורים והדיונים בנוסחאות, בלי קצת רקע והקשר הסטורי וספרותי יכול לגרוע מחשיבות העבודה.

כמו כן, יש לדון בנפרד ביחסים שבין חיבורי רב שמואל בר חפני ורב האי גאון הנמצאים בעבודה. אם יש קיום ישרים ביניהם נחא, אבל אפילו אם אין כל כך הרבה קשרים ברורים, יש צורך לתאר את הדומה והשונה שבין החיבורים. אפילו אם העניין הזה נידון כבר בספרות המחקר, החומר החדש והתוצאות החדשות מן העבודה שלפנינו מחייבים לכאורה שיקול מחדש גם בעניין הזה.

וכן הדבר, אך בדחיפות אפילו יותר גדולה, כלפי חיבורו של ר' יוסף אבן עקנון מברצלונה, דמות הלכתית הרבה פחות ידועה מן הגאונים הנייל. יש לנתח ולהציג לדעתי את המשותף (והשונה) שבין החיבור הזה וחיבורי הגאונים כפי המהדורה או הנוסח המובא בעבודה שלפנינו—למה בכלל יש לצרף את שלשות החיבורים לתוך עבודה אחת—וגם להגיד כמה מלים על השוני (או הדמיון) בין מה שמתרחש במזרח ובמערב בתחום הזה. אחרת, על אף שמומחי הגניזה וספרות הגאונים יוכלו להפיק תועלת רב בלא כל ספר מן העבודה הזאת במצבת הנכוחי, חוקרים העוסקים בתקופות ובמקומות האלו בהסטוריה אינטלקטואלית וספרותית לא ימצאו כל כך את מקומם—וזה יהיה חבל. שוב, לא מדובר כאן בכתיבת פרק שלם או דפים אין ספור המוקדשים לכל הנייל (דבר שלדעתי כן נחוץ אם ברצון הדוקטורנט להוציא את החומר כספר בהמשך) אך יש צורך להתייחס לו בצורה יותר מורחבת ומפורטת מכפי הנמצא.